

זכויות תרבותיות וחינוכיות קיבוציות לערבים בישראל

שרה אוסצקי-לזר¹

"התביעות השונות של המגזר הערבי בתחום החינוך, הלשון, התרבות והדת, כוללות בחובן תביעות לשוויון על בסיס קיבוצי. ככל שתביעות אלה מבוססות על טענות לשוויון במובן האמור, הן לא נתקבלו. זכות היסוד לשוויון במשפט הישראלי הוכרה על בסיס של זכות הפרט לשוויון. היא לא הוכרה בחקיקה או על ידי בתי המשפט כזכות קיבוצית, הנתונה לקבוצה כזו או אחרת להבדיל מפרטים מסוימים בה".

דו"ח ועדת אור, כרך א', עמ' 57

אין עוררין על כך שלקהילה הערבית-הפלסטינית במדינת ישראל תרבות ייחודית משלה, ושלכן היא זכאית לתנאים שיאפשרו את שימורה של תרבות זו, טיפוחה, פיתוחה והנחלתה לבניה. השפה היא ציר מרכזי לכל תרבות, וגם בעניין זה בהיר הצורך בקביעת מעמד ברור ולא עמום לשפה הערבית, לא רק כשפתה של קבוצה אחת בישראל אלא כשפת המדינה כולה. לא רק בהתבסס על מורשת המנדט הבריטי, אלא בחקיקה ישראלית מחודשת. אחד הצינורות המקובלים להעברת תרבות מדור לדור הוא מערכת החינוך. ההפרדה בין מערכת החינוך הממלכתית-היהודית למערכת החינוך הערבית, אף אם היו לה סיבות פוליטיות ומקורה העיקרי היה הרצון להדרה ולהפרדה, הביאה בסופו של דבר גם לתוצאה רצויה מבחינת הערבים – זכות קיבוצית *דה פקטו* להקנות לילדיהם חינוך בשפתם. גם ההחלטה לאמץ את דיני האישות של העדות הדתיות, מורשת השלטון העותמאני, היא למעשה זכות קיבוצית המוקנית מכוח החוק לבני הדתות השונות בישראל.

פסיקות שונות שהתקבלו בבג"ץ במשך השנים חיזקו את הזכויות הקיבוציות בתחומי התרבות והחינוך. רק לאחרונה ביטל בית המשפט העליון את קביעתה של הממשלה בעניין "אזורי עדיפות לאומית" לחינוך, בשל האפליה הבוטה של יישובים ערביים בתחום זה.²

ברצוני לטעון כאן, כי למרות הגידול שחל בשנים האחרונות בנפח הדיון על זכויות קיבוציות לערבים ואף שאיכות הדיון השתפרה, עדיין אין בקרב המתדיינים, ערבים כיהודים, אקדמאים כפוליטיקאים, משפטנים כמדעני חברה, הבנה והסכמה על המהות וההגדרה המדויקות של זכויות אלה ועל הצעדים המעשיים שהם מבקשים לנקוט, או שהם דורשים מן המדינה לבצע, על מנת להשיגן. בסוגיה זו יש עדיין שאלות פתוחות רבות, הזקוקות לליבון ולהמשגה תיאורטית ומעשית. בנוסף לכך, יש לבחון מה יהיו ההשלכות ארוכות הטווח של הפרקטיקה של מימוש הזכויות הקיבוציות על יחסי הערבים עם המדינה, על מעמדם בה ועל קשריהם עם הקבוצה

¹ ד"ר שרה אוסצקי-לזר היא עמיתת מחקר במרכז לאסטרטגיה וחשיבה מדינית באוניברסיטה העברית וחברה בפורום להסכמה אזרחית.

² ראו: בג"ץ 11163/03, ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל ואח' נגד ראש ממשלת ישראל, פסק דין מיום 27.2.2006.

היהודית. האם מדובר בשאיפה לאוטונומיה גמורה בחינוך ובתרבות, בשוויון קיבוצי רחב בתוך המסגרת המדינתית או ברצון להתבדלות ולהינתקות ממנה בסופו של תהליך? השופט יצחק זמיר מפרש כך את המשמעות המעשית של הזכות הקיבוצית: "הקבוצה רשאית להשתמש ולטפח את השפה והמורשת שלה והיא עשויה להיות כרוכה גם בתביעה כלפי השלטון שיסייע בהגנה על הזכות ובקידומה"³; אמל ג'מאל סבור כי "המדינה תוכל לכלול את כל אזרחיה ובה בעת להעניק לכל קבוצה בתוכה הזדמנות שווה להשפיע על הספירה הציבורית ולתת ביטוי לזהותה הלאומית והתרבותית"⁴; ואילו יוסי יונה, המנתח בהרחבה את התיזה הרב-תרבותית, גורס כי "שילוב הרב-תרבותיות הליברלית עם מרחבים ציבוריים נפרדים... מחייב לאפשר לשתי הקבוצות (ובעיקר לקבוצות המיעוט) לכוון מרחבים ציבוריים נפרדים שבהם מערכות חינוך עצמאיות, כך שכל קבוצה יכולה לטפח ולפתח את ייחודה התרבותי-לאומי – כל עוד מטרת בנייתם של מרחבים אלה אינה לבסס את היתרונות הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים של אחת הקבוצות"⁵ (יונה: 114).

גרשון גונטובניק, במאמר שפירסם בקובץ חשוב על זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל שראה אור ב-2005⁶, מתאר את הדילמה הרב-תרבותית כאתגר אדיר לחברה הישראלית, שצריכה להחליט "מהו המשטר הראוי שיש לאמצו על מנת שהמפעלים התרבותיים הפועלים בה יוכלו לפעול זה לצד זה בצורה נאותה ובאופן סימולטני... עם כל הביקורת העזה המוטחת בתשובה הליברלית, נותרה העובדה כי המשטר הליברלי הצליח במידה משמעותית לאפשר קיום סימולטני של מפעלים תרבותיים במסגרתו, ובכללם מפעלים תרבותיים שאינם ליברליים כלל ועיקר"⁷.

מהי התרבות הקיבוצית של הערבים בישראל? היא מעוגנת בראש ובראשונה בשפה הערבית ובכל מה שנובע מן השפה: כתבי הקודש, ספרות, שירה, תיאטרון, קולנוע, הדיבור עצמו ועוד קשת רחבה של שדות תרבותיים מן העבר ומן ההווה, הקשורים לציוויליזציה הערבית הרחבה; שנית, בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני שהודחק על ידי מערכת החינוך הרשמית, אך מועבר באמצעות סוכנים אחרים ודומה שהוא מתעצם עם השנים; שלישית, במטען ההיסטורי התרבותי הערבי והמוסלמי, שהוא עשיר ועמוק כים, אך כמעט שאיננו מוצא ביטוי בקורפוס התרבותי בישראל. אולם בנוסף לכל אלה, אין להתעלם מכך שלקבוצה ייחודית זו נוצרה בששת העשורים האחרונים תרבות נוספת, שונה ונפרדת מזו של בני עמה. בשל הנסיבות ההיסטוריות והפוליטיות, שאמנם נכפו עליהם אך הן עובדה קיימת, התרבות הערבית בישראל משולבת ומשורגת בתרבות העברית הנוצרת כאן. מרבית הערבים שולטים ברזי השפה העברית כמו בשפת אמם, קוראים אותה וכותבים בה, צורכים את התקשורת, הספרות והמדע בעברית ואף משלבים בשפת הדיבור היומיומית בערבית ביטויים עבריים רבים. התרבות העברית (לאו דווקא היהודית) הפכה להיות חלק אינטגרלי מתרבותם וההשפעות הדדיות ופועלות בשני הכיוונים. ומעבר לשפה – נוצרו דיאלוג תרבותי ופעילות משותפת בתחומים כמו תיאטרון ומוסיקה, לדוגמה, שלא היו אפשריים

³ ראו: רכס, אלי ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית, ע' 66, אוניברסיטת תל אביב, 2005.

⁴ ג'מאל, אמל, "על מוסריות הזכויות הקולקטיביות של הערבים בישראל", גיליון עדאלה האלקטרוני מס' 12, אפריל 2005.

⁵ יונה, יוסי, בזכות ההבדל, ע' 114, ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2005.

⁶ ראו: רבין, יורם ויובל שני (עורכים), זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל, רמות, אוניברסיטת תל אביב, בשיתוף המסלול האקדמי של המכללה למינהל, 2005.

⁷ שם, ע' 661.

בארץ אחרת. גם החופש והמודרנה השפיעו על התרבות הערבית המקומית. מתקיימות כאן עיתונות חופשית ויצירה ספרותית ענפה המשוחררת מצנזורה (למעט בשנות הממשל הצבאי ובמקרים ספורים לאחר מכן, כמו מעצרו של המשורר שפיק חביב בשל שיר שכתב ל"ילדי האבנים"). ההשכלה הגבוהה נקנית כולה בשפה העברית באוניברסיטאות ובמכללות, ולבד ממכללות למורים ומכללה איסלאמית אחת אין בישראל מוסדות ערביים ללימודים גבוהים. בלי לשפוט אם זה טוב או רע (זה רע), ההשפעה הישירה של מצב זה על היוצרים, האקדמאים והמחנכים הערבים בישראל איננה ניתנת למחיקה. התרבות שהם נושאים איתם היא תרבות מעורבת, דו-לשונית, רב-ממדית, הנעה בין מזרח למערב, בין ערבית לעברית, בין מסורת למודרניות וקשובה למתרחש במעגלים תרבותיים מגוונים. כך היא נעשית עשירה ומעשירה ומעניקה לבני האדם הנושאים אותה פריבילגיות אישיות וקבוצתיות. תרבות זו כלל אינה מנותקת מהמושג המתהווה "התרבות הישראלית", אלא מהווה חלק בלתי נפרד ממנה. קשה לתאר מצב של חזרה לאחור ויצירת "גטו" תרבותי ערבי בתוך ישראל, שיניח בצד השפעות אלה, אלא אם כן המטרה הסופית היא להתנתק לגמרי מן המדינה ומן החברה הישראלית וליצור ישות חדשה, או להיספח למדינה הפלסטינית העתידית. אלא שגם מצעי המפלגות הפוליטיות וגם ממצאי הסקרים המתבצעים חדשות לבקרים בקרב הערבים בישראל מעידים כי אין תמיכה במגמה כזאת.

לכן ניתן לחפש כיוון פעולה אחר, דו-מסלולי: מצד אחד, על המדינה לקיים את חובתה הבלתי מעורערת להכיר בתרבות הערבית במובנה הרחב ביותר כתרבות שוות ערך, הראויה לתמיכה חומרית ומוסרית כאחת. הקצבות למוסדות תרבות ערביים, עידוד היצירה והיוצרים הערבים והכרה אמיתית בשפה הערבית לצד העברית בספירה הציבורית הכלל-ישראלית, כשפתם הראשונה של האזרחים הערבים, הם הכרח בל יגונה. הקמת אקדמיה ללשון הערבית וייסוד של ערוץ טלוויזיה בערבית יכולים להוות צעדים חשובים בכיוון זה. אך בכך אין די. בדמיוני אני רואה מצב שבו התרבות הישראלית תיהפך למרחב משותף אמיתי, שבו הכל דוברים בשתי השפות ויוצרים סינרגיה תרבותית המורכבת מפסיפס רב גוני של תרבויות. הרי כמחצית מיהודי ישראל הם נשאי התרבות הערבית, גם אם רבים מהם אינם מודים בכך בפה מלא. גם הם ותרבותם זוכאו בשנותיה הראשונות של המדינה בשם "כור ההיתוך" והישראליות הצברית האשכנזית. השפעות התרבות הערבית כבר ניכרות בתרבות העברית עד כדי היטמעות של ממש – באדריכלות, במוסיקה, במחול, בתרבות האוכל, בלבוש, באמנות הפלסטית ועוד ועוד. הגברת הקשרים התרבותיים ההדדיים ואפילו הכוונה מלמעלה למגע, חיכוך, לימוד הדדי ויצירה תרבותית משותפת הקשורה למקום ולמרחב שבהם אנו חיים יהפכו את כולנו לעשירים ותרבותיים יותר. צעד מתחייב מכך הוא הוראת הערבית כשפת חובה בבתי הספר העבריים, ברמה גבוהה ותוך יצירת מנגנוני תגמול למורים ולתלמידים שיתמחו בלימודי התרבות הערבית. יש סתירה פנימית בין המונח הכולל "תרבות" לבין הסתגרות והתבדלות אתנית ולאומית. התרבות מטבעה צריכה להיות חלוצה ופורצת דרך, וליצור את הזהות המשותפת לכל בני הארץ הזאת.

המסלול השני צריך לבוא מתוך החברה הערבית עצמה, מיוצריה ונושאי התרבות בתוכה. במקום להתקפל פנימה יש לעודדם לשלוח זרועות החוצה, לחזור אל תוככי התרבות הישראלית ולהכריח אותה לקבל ולהכיל אותם. כבר עכשיו ניכרת תנועה כזו, בעיקר בקולנוע ובתיאטרון, אך הציפייה היא שיותר אמנים ויוצרים ערבים ישמיעו את קולם הייחודי בכל שטחי התרבות ויגבירו, ואף יובילו, את הדו שיח, שהוא עצמו יוצר תרבות: האם ישראל היא מדינה אירופית-מערבית או

מזרח-ים-תיכונית? האם התרבות העברית יכולה להיות מנותקת מן המרחב שבו היא נוצרת ולפזול אל מעבר לאוקיינוס לאמריקה הגדולה, או שטבעי לה לבטא את המקום הגיאוגרפי והפיזי שבו היא נוצרת? אני סבורה שדווקא בנקודה זו יש ליוצרים הערבים אמירה ברורה וחדה ושביכולתם להשפיע על הרוח המקומית, לצד ההקשבה למה שקורה בכפר הגלובלי כולו. שכן היום, אמצעי התקשורת הפתוחים לכל הם סוכני התרבות המיידים, ואי אפשר להימנע מכניסת תרבויות העולם אל תוך הסלון של כל אחד ואחת מאיתנו. לכן, לדעתי, עמידה על "זכויות קיבוציות" בתרבות תביא להצרה והקטנה שלה, ולא בהכרח תיטיב עמה.

ומכאן למערכת החינוך. הזכות לחינוך כוללת שלוש זכויות עיקריות: הזכות לקבל חינוך, הזכות להשפיע על תוכני החינוך והזכות לשוויון בחינוך. זכויות אלה פעמים משלימות זו את זו ופעמים נוגדות זו את זו.⁸ באשר לזכות לחינוך – חוק חינוך חובה, שנחקק בישראל מייד לאחר הקמת המדינה, חל אוטומטית על כל נער ונערה ערבים ומתמש כיום כמעט במלואו. אין להתעלם מהישגים של ממש באכיפת הזכות לחינוך לבנים ולבנות, בגידול של אלפי אחוזים במספר בתי הספר בכל הרמות ובהיווצרותה של שכבה אקדמאית רחבה ומובילה של ערבים בישראל, למרות המהמורות והמכשולים שעמדו, ועדיין עומדים, בדרכם של כל תלמיד ותלמידה ערבים. הבעיה נעוצה בשתי הזכויות הנוספות – ההשפעה על התכנים והשוויון. מחקרים ודו"חות רבים הצביעו על מסלול הקיפוח של החינוך הערבי בישראל מראשיתו, הן בכל האמור בצדדיו הפיזיים והן בנוגע לצדדים התוכניים. אמנם בצד התוכן חלו שינויים חשובים, שתקצר היריעה מלפרטם כאן, אך נזכיר כי תוכניות לימוד נכתבות כיום על ידי מחנכים ערבים – ולא כפי שהיה בעבר. אולם חלק ניכר מן התכנים עדיין מוכתבים על ידי משרד החינוך ובתי הספר מתיישרים לפיהם. האם התשובה לכך היא "זכויות קיבוציות" או "אוטונומיה" בחינוך? יש לבדוק זאת בזוהרות רבה. מה משמעותן של זכויות קיבוציות בחינוך, האם הכוונה מאחורי מושג זה היא להפרדה גמורה מן המערכת הכללית וניהול החינוך באופן בלעדי על ידי בני הקבוצה עצמה? לקביעת תכנים פלסטיניים ייחודיים ללא התייחסות לקונטקסט של היות התלמידים אזרחי מדינת ישראל? למינוי מנהלים ומורים לפי קריטריונים שייקבעו בלעדית על ידי ממונים ערבים? להקמת אוניברסיטה ערבית שתקיים חופש אקדמי ורמה אקדמית גבוהה ויהיו בה רק מרצים וסטודנטים ערבים? האם כל זה ייעשה במימון מלא של המדינה וללא התערבותה?

במציאות הפוליטית והחברתית הנוכחית ובטווח הנראה לעין, לא נראה סביר שהמדינה תאפשר זאת. מצד שני, החשדנות ההדדית והניכור ההולך וגובר של צעירים ערבים מהמדינה, מאזרחותם הישראלית ומכל מה שהיא מייצגת, הם מתכון בדוק להרחקה נוספת שלהם ממציאות חייהם, לבדלנות וליצירת בעיות חדשות במקום להתמודד עם הבעיות הקיימות. אוטונומיה מלאה יכולה ליצור אשליה של ניהול עצמי, אך כל עוד התלות הכספית במדינה כמעט מוחלטת, ברור שלא תהיה יכולת ניהול אוטונומית והתסכול יגבר.

הזכות להשפיע על תוכני החינוך צריכה להינתן לכל אזרח ולכל קהילה והיא "נגזרת מן הזכות הבסיסית לאוטונומיה, לחירות ולכבוד שהן הבסיס לחשיבה הליברלית".⁹ היא נובעת גם מן ההנחה ש"החינוך הוא תנאי לשימורה של 'תרבות' החיונית כשלעצמה למימוש החירות, הכבוד והזהות העצמית של האדם".¹⁰

⁸ שם, ע' 569.

⁹ שם, ע' 577.

¹⁰ שם, ע' 578.

החקיקה והפסיקה בישראל מאפשרות להורים להשפיע על תוכני החינוך¹¹ ובבתי ספר רבים אכן יש להורים השפעה כזאת. השפעתה של קבוצה אתנית או תרבותית, ובמקרה שלנו – קבוצה לאומית – מוגבלת. גם אם היא מקימה בתי ספר פרטיים, אין ביכולתה להכריח את ההורים לשלוח את ילדיהם אליהם.

לדעתי, גם בחינוך, הדרישה המוצדקת לשוויון מלא לא תמצא תשובה מלאה ומספקת בנוסחת "הזכויות הקיבוציות". הפתרון למצוקות ההווה אינו עובר בהכרח דרך הפרדה והסתגרות, אלא דווקא דרך חדירה אל תוך השיח החינוכי הכלל ישראלי באופן שיהפוך אותו לרב-פנים, רב-תרבותיות ורב-קהילות. אולי זה נשמע אוטופי, אך יש לשאוף למצב שהחינוך בישראל יתבסס על פלורליזם אמיתי. מערכת חינוך פלורליסטית תאפשר לכל קהילה לקבוע חלקים ניכרים מן התכנים שהיא רוצה להנחיל לבניה ולבנותיה, אך עם זאת תחייב תוכנית ליבה משותפת שתכיל תכנים עבריים ויהודיים ובמקום בולט ומרכזי גם את השפה הערבית, פרקים מן ההיסטוריה והתרבות הפלסטינית והערבית בצד ערכים של דמוקרטיה, פלורליזם, דיאלוג ומימוש האזרחות המשותפת.

הדיון על זכויות קיבוציות נמצא עתה בעיצומו והוא שואב השראה ממאבקים ומהישגים של מיעוטים וקבוצות אתניות ולאומיות ברחבי העולם. בצד גיבושם של קווים מנחים לזכויות הקיבוציות בתחומי התרבות והחינוך ויציקת תכנים ממשיים לתוכם, הוצע כאן לבדוק את ההשלכות ארוכות הטווח של מימוש זכויות אלה על מעמד הערבים במדינת ישראל ויחסי הגומלין שלהם עם הקבוצה היהודית, והוצגה ראייה אלטרנטיבית של שילוב ויצירת מערכת פלורליסטית, שוויונית ומשותפת – במקום הניתוק וההבדלה.

לקריאה נוספת:

גיברין, חסן, "זכויות קולקטיביות ופיוס בכינון חוקה: המקרה הישראלי", על מוסריות הזכויות הקולקטיביות של הערבים בישראל" גיליון עדאלה האלקטרוני מס' 12, אפריל 2005

גימאל, אמל, "על מוסריות הזכויות הקולקטיביות של הערבים בישראל" גיליון עדאלה האלקטרוני מס' 12, אפריל 2005

יונה, יוסי, בזכות ההבדל, ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2005

רבין, יורם ויובל שני (עורכים), זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל, רמות, אוניברסיטת תל אביב, בשיתוף המסלול האקדמי של המכללה למינהל, 2005

רכס, אלי ושרה אוסצקי-לזר (עורכים) מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית, אוניברסיטת תל אביב, 2005

¹¹ שם, ע' 581.